

IAN KERSHAW:

1933: FOLYTONOSSÁG VAGY TÖRÉS A NÉMET TÖRTÉNELEMBEN?

(History Today, 1983:1. 13–18)

A „folytonosság” fogalma a történelmi tanulmányokban többet jelent az események egy időfolyamaton belüli, kronológikus egymásutáni-ságánál. Tartalmazza a magyarázat és az okság elemeit is, mégpedig abban az értelemben, hogy a folytonosságot egy speciális társadalmi vagy politikai struktúra meghatározó elemének tekinthetjük, amely meghatározza a szerkezetet, amelyen belül a történelmi fejlődés partikuláris típusai végbemehetnek. A történészek meglehetősen eltérő módon is használják a fogalmat, főleg a szembeötlően nagy fordulatok tanulmányozásánál, amikor ezzel jelzik a fordulat és az azt megelőző időszak nagyfokú azonosságát, dacára a kataklizma-szerű változás látszatának. Nyilvánvaló, hogy a társadalmak története nem fűzhető fel a folytonosság egyetlen fonálára, és az „azonosság” nem vonatkozhat mindenre, ami korábban történt. A „folytonosság” valójában a történész által használt rövidítés, ami egy társadalmi és politikai rendszer domináns vonásainak és jellegzetességeinek tartóságára, fennmaradására vagy megrekedésére vonatkozik. Ettől még persze létezhetnek egymástól különböző folytonosságok, és a részleges, vagy teljes nem-azonosságok „megszakítottságai” is. Mindehhez hozzátartozik az „ellen-folytonosságok” lehetősége is. A modern német történelemben például kimutatható, hogy még a Harmadik Birodalomban is fennmaradt a szociáldemokrácia és a liberalizmus eszméihez való ragaszkodás, amely ellen-folytonosságként szegült szembe azokkal az autoritáriánus struktúrákkal, amelyek közreműködtek a náciizmus létrejöttében.

A német történelem drámai folyamata és Európára gyakorolt hatása különösen fontossá teszi a német politikai és társadalmi struktúrák folytonosságának és megszakítottságának a tanulmányozását. A náci „hatalomátvétel” óta, amely oly szörnyű következményekkel járt Németország és több más nemzet számára, ötven év telt el, és ez elegendő időnek tűnik ahhoz, hogy röviden áttekinthessük a Harmadik Birodalom helyét a német történelem folyamatában.

1933-mal kapcsolatban a történészek két összefüggő, bár valójában

elkülönült módon alkalmazták a „folytonosság” fogalmát. Elsősorban a jelentős gazdasági, társadalmi, ideológiai és politikai struktúrákat vették figyelembe, amelyek a német egység létrejötte óta domináns szerepet játszottak Németországban, mint annak a szerkezetnek alapvető fontosságú elemei, amelyen belül a náciizmus 1933-as győzelme lehetségessé vált. Másodsorban az azonosság olyan elemeit keresték, amelyek összekapcsolják Hitler birodalmát Bismarckéval és II. Vilmoséval – vagyis a Harmadik Birodalom céljait, politikáját, szerkezetét és jellegét próbálták meg elhelyezni a német történelem folyamatában.

Az első megközelítés a „Mi tette Hitlert lehetővé?” kérdését teszi fel, és a folytonosságot vizsgálja 1871 és 1933 között. A háborút követő évek moralista vitáitól itt eltekinthetünk. Ebben az időszakban a győztes nyugati szövetségesek történészei hajlamosak voltak azt állítani, hogy a náciizmus a német múlt messzeségéből, Luthertől, vagy még régebbről eredő hosszú intellektuális és politikai fejlődés kulminációja volt. Ez a szemlélet, érthető okból, nem vált népszerűvé a német történészek körében. Ők inkább arra hajlottak, hogy a Harmadik Birodalmat többé-kevésbé katasztrofális véletlennek tekintsék, az első világháború által elsza- baduló negatív erők, az ezt követő gazdasági zűrzavar és Hitler „démonikus” hatalma következményének. Eszerint az interpretáció szerint a náciizmus határozottan szakított a német múlttal, és nem tekinthető következményének.

A folytonosságról és a törésről folytatott vitát új alapra helyezték Fritz Fischer 1961-ben napvilágot látott publikációi, amelyekben radikális revízió alá vette az első világháború alatti és az azt megelőző német világuralmi célokat. Mindez a német birodalom 1871-es megalapítása és 1918-as bukása közötti belső szerkezetének gyökeres újraértékelését váltotta ki. A kisebb nézeteltérések mellett, ma már általánosan elismerik a folytonosság létét a német gazdaság, társadalom és politika területén. A birodalom megalapításától a Harmadik Birodalomig eltelt időszakot egységnek tekintik, amely megteremtette a náciizmus győzelmének legfontosabb előfeltételeit. A folytonosságot nem tételezhetjük fel determinisztikus vagy teleologikus módon mintha a német történelemnek egyetlen egy útja lett volna, amely kérélehetetlenül halad a náciizmus felé.

De bárhogy is magyarázzák a náciizmus győzelmét a történészek, abban valamennyien egyetértenek, hogy a náciizmus különbözik az európai fasizmus olasz vagy más formáitól, és sikerének okát éppen a német politika és társadalom sajátos vonásaiban kell keresnünk, azokban a vo-

násokban, amelyek az iparosítás, a birodalom megalapozása és megszilárdítása, valamint a nagyhatalmi pozíció megszerzésének éveiben alakultak ki. A folytonosság négy vonulatát – az elitista politikát, az expanzív külpolitikát, az ideológiát és a politikai kultúrát, valamint a politikai mobilizációt – érdemes alaposabban is megvizsgálni.

Mióta Fischer bemutatta, hogy Németország politikailag vezető szerepet játszó elit csoportjai egyre jobban elkötelezték magukat az agresszió és a háború politikája mellett, azzal a céllal, hogy 1914–18-ban Európa nagy részét elfoglalják, azóta szerepük központi fontosságúvá vált a „folytonosság” kérdésében. Hans-Ulrich Wehler műve igen eredményesen mutatta ki a folytonosságot a Birodalom megalapításától kezdve Németország hatalmi elitjének – az ipar, a hadsereg, a közigazgatás vezetői és a nagybirtokosok – autoritáriánus és ellenforradalmi politikájában, amelynek a fő célja az volt, hogy megvédelmezzék vezető helyzetüket az új és veszélyes társadalmi erők (különösen a munkásosztály fenyegetése) ellen. Ez az interpretáció a konzervatív-reakciós hatalmi elit szerepét tekinti a döntő folytonosságnak, amely meggátolta, hogy Németország egy liberális-demokratikus társadalommá fejlődjék. A megülepedett elit csoportok ellenálltak az ipari társadalom követelményeinek, és a náciizmus ebből az ellenállásból nyerte el lendítőerejét. Bár az elitista politikára való ilyen koncentrációt, amely szem elől téveszti az „alulról” meginduló, „tösgyökeres” politikai mobilizáció hatását a politikai rendszerrel, újabban többen megtámadták, nem kételkedhetünk annak a ténynek a döntő fontosságában, hogy az elit csoportok az 1918-as forradalom ellenére is meg tudták tartani, a Weimári Köztársaság idején pedig újra meg tudták szilárdítani hatalmi pozícióikat. A köztársaság iránti ellenszenvük kezdetől nyilvánvaló, más politikai alternatíva iránti vonzalmuk egyre fel-tűnőbb, Hitler hatalomhoz való juttatásában játszott szerepük pedig – olyan időszakban, amikor a náciik hanyatló népszerűségét jelezték a választások – döntő volt. E csoportok támogatása nélkül a náciik sem megszereznék, sem megszilárdítani nem tudták volna a hatalmat.

A folytonosság második vonulata, az expanzív külpolitika szoros kapcsolatban állt Németország elit csoportjainak autoritáriánus belső törekvéseivel. Fischer műve kimutatta, hogy az első világháborút kirobbantó német agresszió nem tulajdonítható a császár és közvetlen környezete megalomániájának, hanem a német hatalmi elit széleskörű egyetértésén alapult. Az agresszív külpolitikát megindító belső hatalmi-politikai struktúrák vizsgálata során Wehler és mások azt állították, hogy a II. Vilmos

uralma alatt egyre erőteljesebbé váló, gyarmatosításra és nagyhatalmi helyzetre törekvő hajtóerő abból a szándékból eredt, hogy az új társadalmi erőket a birodalmi állam keretein belül megőrizték, és beillesztették e keretek közé. Ebből a szempontból a „társadalmi imperializmus” kulcsfontosságú összetevője a Második Birodalmat a Harmadikkal összekötő folytonosságnak. Más történészek arra az álláspontra helyezkedtek, hogy nem a társadalmi imperializmus, hanem az imperializmus jelenti a folytonosságot, s mindezt a németországi kapitalista fejlődés sajátos természetének összefüggései közé kell helyezni. Keletnémet történészek például következetesen azt állították, hogy a hatalmat csak néhány kézben összpontosító kapitalista osztály gyors létrejötte határozta meg az önző, imperialista, expanzív politikát, amely gyarmatszerzésre, Németország európai hegemoniájára és „világhatalmi” helyzetére törekedett, és bizonyos piacokat, nyersanyagokat és maximális profitot igyekezett biztosítani a monopóliumok számára. Bár az interpretációk élesen eltérnek egymástól, e nézetek képviselői a bismarcki és hitleri birodalmakat összekötő, folytonos vonulatnak Németország expanzív céljait tekintik. A sokoldalú terjeszkedésre és Közép- valamint Kelet-Európa nagy részének alávetésére való törekvés nem korlátozódott néhány szélsőséges csoportra, hanem az első világháború előtti befolyásos csoportosulások céljaira és propagandájára is kiterjedt, sőt, visszatükröződött a német vezérkar célkitűzéseiben is – olyan célkitűzésekben, amelyek már a náci *Lebensraum* politikájához vezetnek át. A vereség és a versaillesi szerződés következtében elveszített területek fenntartották a jobboldal expanzív követeléseit, és legalizálták a revizionista törekvéseket. Hitler 1933 utáni külpolitikájának népszerűsége a Németország terjeszkedési szükségleteire vonatkozó, az uralkodó elittől a társadalom széles köreire kiterjedő egyetértésen alapult.

Az ideológia és a politikai kultúra területe volt a legalkalmasabb a „folytonosság tacitusi elméleté”-nek nevezett jelenség számára. A „náci” eszméknek a német múlt homályos mélységeiből való származtatását értik ezen, amellyel „a német betegség” sajátos természetét akarják bebizonyítani. Az ilyen durva torzítások dacára is kétségtelenül létezik folytonosság a náci ideológia és az első világháborút megelőző fél évszázad politikai és társadalmi elméletei között, amelyek a háborút megelőző két évtizedben kaptak erőt, s a vereség és a forradalom után széles körökben elterjedtek. Bár néhány szálon a náci ideológia mélyebb gyökerekből is eredt, legfőbb összetevői tulajdonképpen a Vilmos-korszak populista imperializmusának termékei voltak. A fajelméleten alapuló és a szociál-darwinista filozófiák

– az imperializmus ideológiai velejárói – terjedése, a neo-konzervatív és antidemokratikus eszmék népszerűsödése, s nem kevésbé a felülről indított „konzervatív forradalom” által létrehozott elmélet az új birodalomról képezte azt a pseudo-intellektuális hátteret, amelyen a náci ideológia kifejlődött. Az anti-marxizmus – mint az antiszemitizmus – a legtöbb európai országban közismert volt ugyan, de a századvégi Németországban fellépő antimarxista szenvedélyek kegyetlensége ugyanolyan megdöbbentő volt, mint az ezzel együtt fellépő, polgári jellegű hangsúlyozása az osztály nélküli „nemzeti közösség” egységének, szolidaritásának és harmóniájának. A Második Birodalmat a Harmadikkal összekapcsoló ideológiai folytonosság fontos összetevője volt a szélsőséges sovinizmus, a legnagyobb nemzeti értéknek tekintett militarizmus dicsőítése, és az emberi élet csúcspontjaként magasztalt háború is. Az eszmék folytonossága önmagában persze keveset mond az eszmék politikai jelentőségéről. Az antiszemitizmus például gyorsan elterjedt a 19. század végén, de Vilmos császár uralma idején csak marginális politikai jelentőséggel bírt. Az ilyen eszmék politikai jelentősége szoros kapcsolatban állt a politikai mobilizáció új formáival, a folytonosságnak azzal a negyedik területével, amelyet a következőkben megvizsgálunk.

Bizonyos összetett okokból, amelyeket itt nem részletezhetünk, Vilmos császár idején Németországban egy fanatikusan soviniszta és anti-szocialista jellegű, populistá, jobboldali mobilizáció bontakozott ki. Ez a jobboldali népi ellenzék elutasította a konzervatív polgári uralomnak a status quo fenntartására törekvő politikáját, és egy szélsőségesen nacionalista bel- és külpolitika eszközével törekedett a nemzeti megújulásra. A „vilmosi” Németország középrétegeinek ez a mobilizációja egy potenciálisan destabilizáló politikai erőt hozott létre, amely ekkor az anti-marxista, imperialista csoportosulások növekvő taglétszámában nyilvánult meg. A legnagyobb ilyen csoportosulás a Tengerész Szövetség volt, 1907-ben taglétszáma meghaladta a 300 000-t. A rövidéletű Haza Párt 1917–18-ban 800 000 németet vonzott magához szélsőséges sovinizmusával. A háború után felbukkanó számos fajvédő-nacionalista csoportok egyike, a Német Véd- és Dacsövetség 1922-ben 300 000 főt számolt tagjai között. Az egykori frontkatonák félkatonai szervezetei, mint például a több, mint egymillió fős *Stahlhelm*, tovább terjesztették a válságoktól megviselt, háború utáni közhangulat körében a szélsőséges nacionalista, anti-szocialista ideológiát. E szervezetek jórészt kispolgári tagságából igen sokan léptek később a náci mozgalom soraiba.

Az alsó középosztálynak az 1890-es években meginduló mobilizációját néhány történész a legfontosabb folytonosságvonulatnak tekinti a vilmosi Birodalom és a náciizmus győzelme között. Ahogy Geoff Eley a közelmúltban kimutatta, nem érthetjük meg „a német fasizmus előfeltételeit megteremtő szélsőjobboldali radikalizáció természetét, ha nem beszéljük fel azoknak a népi vágyaknak és nehezteleseknek a súlyát, amelyek az 1890-es évektől 1914-ig ránehezdedtek a hagyományos konzervatív pártokra.”

E négy terület – elitista politika, expanzív külpolitika, ideológia és politikai kultúra, politikai mobilizáció – szempontjából az 1933-as náci hatalomátvétel a császári korszakból eredő folytonosság vonulatába illeszkedik. A történészek hajlanak arra, hogy egyik-másik területet túlhangsúlyozzák, mint a folytonosság kulcsfontosságú összetevőjét. De sokkal kielégítőbb eredménnyel jár, ha a náciizmus 1933-as győzelmét e különböző folytonosság-vonulatok sikeres *kombinációjának* tekintjük. 1932 végén és 1933 elején a náciizmus oly módon koordinálta az elit-csoportok érdekeit, ahogy egyetlen más politikai párt sem volt képes. Viszsaállította az expanzív külpolitika vezető szerepét (amely önmagában is megszerezte az elit-csoportok támogatását), mindehhez hozzáadta a nacionalista összetartás nemzeti-soviniszta, radikálisan antimarxista ideológiáját, s mozgósító erejét a különböző társadalmi csoportok egymástól eltérő szintű mobilizációjából, legfőképpen a kispolgárságtól nyerte. E kontinuitás-vonulatok kombinálásával a náci mozgalom azonban csak *ideiglenesen* volt képes a potenciálisan antagonisztikus alkotóelemek összetartására. A náci mozgalom radikális és reakciós, forradalmi és konzervatív, egalitáriánus és elitista összetevőinek nehezen egyeztethető mivolta jelzi azoknak az antagonisztikus folytonosságoknak keveredését, amelyeket a náciizmus képviselt. Magát az 1933-as „hatalomátvétel” is a konzervatív elittel megkötött szövetség segítségével érték el, mert ezek a csoportok azt hitték, hogy ellenőrzésük alatt tarthatják és kihasználhatják majd Hitlert, pártját és a náci tömegmozgalmat. A „rég” és az „új” szövetségét fejezte ki a „Potsdam napján”, 1933. március 21-én, az új Reichstag megnyitásának alkalmából rendezett ünnepség is, amelyen Hitler (kancellár), a dinamikus változás erőinek képviselője letérdelt Hindenburg birodalmi elnök, a régi Németország erejét szimbolizáló, köztiszteletben álló háborús hős előtt. Az egymásnak ellentmondó folytonosságok, amelyek az 1933-as náci hatalomátvételben futottak össze,

már a változás hatóerőit is magukban hordozták. De ez csak negatív, végső soron nihilista irányba forduló változás lehetett.

Bár, amint láttuk, a náci diktatúra nem csekély mértékben a német történelem folytonosságainak terméke volt, tizenkét éven belül szakított ezekkel a folytonosságokkal, s végül magát a birodalmat is megsemmisítette. A változás és a folytonosság hatóerői benne rejtettek a nácizmus kifejlődésének és győzelmének természetében, 1933-at ugyanakkor a német történelem diszkontinuitásainak, töréseinek az összefüggéseiben is megvizsgálhatjuk. Másszóval, amíg a „folytonosság-modell” igen fontos ahhoz, hogy megértsük a német politika és társadalom „Hitlert lehetővé tévő” erőinek működését, addig az 1933-at követő korszak számára még hasznosabb ez a modell, hiszen megvilágítja, hogy a nácizmus csak azért használta ki e folytonosságokat, hogy szakítson velük. A már megvizsgált területeken ki lehet mutatni, hogy a rendszer egyre jobban függetlenedett a hagyományos elit csoportoktól, s végül teljesen megfosztotta hatalmuktól e csoportok nagy részét; a hagyományos nagyhatalmi politikáról áttért a faji imperializmusra; az antiszemitizmus a rendszeren belül központi szerepet vívott ki magának; s a karizmatikus vezetés jelentős hatást tett a német állam szerkezetére.

1936–37 előtt nem volt komolyabb törés a náci vezetés és a konzervatív elit érdekei között. Inkább a kölcsönös érdekek összekapcsolódására került sor. A baloldal brutális szétzúzása 1933-ban kifejezetten megfelelt a vagyonos elit érdekeinek. A társadalmi és ipari kapcsolatok 1933-ban kezdődő átszervezése, amely felszámolta a szakszervezeteket és megsemmisítette a szervezett munkások befolyását, a bérek és az életszínvonal leszorításával megteremtette az ipar újjáéledésének alapjait. A kapitalista nagyvállalkozások már régóta erre törekedtek. A magas vámok, és az ennek következtében létrejövő túlzott mértékű árnövekedés a mezőgazdasági termelésen belül elsősorban a gabonatermelő birtokosoknak kedvezett. Az újrafelfegyverzésre fordított azonnali figyelem, a fegyveres erők új státusza és a sokkal önzőbb, revizionista külpolitika teljesen megfelelt a katonai vezetés kívánságainak, de illett a többi elit-csoport elvárásaihoz is. A társadalmi és politikai rendet fenyegető félkatonai SA vezetőségének megsemmisítésével a rendszer teljesen összhangban cselekedett Németország hagyományos hatalmi elitjének kívánságaival. Mindezzel a náci kül- és belpolitika a diktatúra első éveiben könnyűszerrel beilleszthető volt a porosz-német állam és a konzervatív elit hagyományaiba, amelyeket ideiglenesen megszakítottak a weimári demokrácia évei. 1936-tól azonban

a rendszer egyre jobban elszakadt azoktól a konzervatív elit-csoportoktól, amelyek győzelemhez segítettek. A Négyéves Terv bevezetése 1936-ban és Schacht elbocsátása a gazdasági minisztériumból 1937 végén a konzervatív erők vereségét jelezte a gazdasági szférán belül; a Wehrmacht vezetésében 1938-ban bekövetkezett változások meggátolták, hogy a hadsereg független hatalom maradjon a birodalmon belül, és a tábornokokat a rendszer végrehajtó funkcionáriusává tették; ugyanakkor von Neurath báró Ribbentroppal való helyettesítése a Külügyi Hivatalban csak újabb tanújelét adta a régi konzervatív erők csökkenő befolyásának. 1938-tól a régi elit prominens képviselői már eltávolodtak a náci politika folyamatától, sőt, néhányan már a céljaitól is. Néhányan már ekkor azt keresték, hogyan távolíthatnák el Hitlert a hatalomból. A hagyományos konzervatív elit tagjai – különösen az arisztokrácia és a tisztikar – vezető szerepet játszottak az 1944-es, Hitler-ellenes összeesküvésben. Ezek a csoportok sohasem azonosultak teljesen a náci rendszerrel, bár kezdetben támogatásukban (olykor lelkes támogatásukban) részesítették, saját céljaik érdekében. A nácizmus iránti gyűlöletüket Hitler fokozottan viszonzta a júliusi összeesküvés kudarca után. A német arisztokrácia és a Wehrmacht vezetői elleni véres megtorlás jó időre megsemmisítette a régi rend e két oszlopát.

1937–38 előtt Hitler külpolitikai céljai teljesen megfelelték az európai hegemoniára törekvő, tradicionális német nagyhatalmi politikának. Még amikor 1938–39-ben egyre valószínűbbé vált egy közép-európai háború, a hadsereg, a külügyminisztérium és az ipar vezetőinek csoportjai csak az időzítés és a kockázat ellen emeltek szót, nem a terjeszkedés, a hódítás és az elnyomás ellen. A hagyományos német nagyhatalmi politika Németország középeurópai hegemoniájának és a tengerentúli gyarmati terjeszkedésnek az előfeltevésein alapult. Hitlert egyáltalán nem érdekelte a gyarmati kérdés, viszont erőteljesen ragaszkodott a kontinentális expanzióhoz, nemcsak a hagyományos nagyhatalmi politika, hanem egy Németországot élet-halál harcra kényszerítő szociáldarwinista filozófia jegyében. Szerinte Németországnak el kell nyernie a világhatalmat, a szó szoros értelmében, vagy eljátsza a léthez való jogát. Mindezzel olyan metahisztóriai jellegű adottság adta a külpolitikának, amely még az első világháború idején bekebelezésekre törekvő német vezetés céljaihoz képest is minőségileg új-donságot jelentett. A külpolitika fokozatosan kialakuló fajvédő-imperialista motivációja és irányítása, valamint Hitlernek a szó szerinti német vi-

láguralomra való törekvése a tradicionális német külpolitikából származik, de végsősoron szakít ezzel a politikával.

A diszkontinuitás harmadik területének az antiszemitizmus központi szerepét jelöltem meg. Bár az antiszemitizmus hosszú történeti fejlődésen ment át a 19. századi Németországban ugyanúgy, mint Európa más országaiban (például az Osztrák-Magyar Monarchiában, amelyben Hitler felnőtt), 1933 előtt sehol sem vált az állami politika és ideológia centrális jelentőségű programjává. A bel- és külpolitika teljes alárendelése a zsidó hatalom megsemmisítése céljának, majd maguknak a zsidóknak a fizikai megsemmisítése jelzi a legélesebb és a legnyilvánvalóbb diszkontinuitást, ha el akarjuk helyezni a Harmadik Birodalmat a modern német történelem folyamatában. Hiba lenne e diszkontinuitást egyedül Hitler személyes nézeteinek és szerepének tulajdonítani, bár ezek nyilvánvalóan igen fontosak. Hitler megkérdőjelezhetetlen autoritása a náci mozgalmon belül, és a mozgalom integrációja a vezető küldetésstudata körül 1933-tól olyan légkört hozott létre, amelyben az antiszemitizmus fokozatosan a német politika irányelvévé vált. Az antiszemitizmus meghatározó elvévé való „emelése”, a gyűlölet légkörének igazolása, amelyben a diszkrimináció és az üldöztetés spirálja népirtássá fejlődhetett, mindez közvetlenül a német történelem folytonosságából következett. Mindazonáltal döntő szakítást is jelentett e folytonossággal.

Egy paranoiás fajgyűlöletre alapozott holdkőros ideológiát kormánypolitikává változtattak és tömeggyilkossággá fokozták – ez jelzi a legalapvetőbb diszkontinuitást: (Max Weber terminológiájával élve) a legális-rationális kormányforma felváltását a karizmatikus kormányformával. Ez vezetett elkerülhetetlenül a német állam szerkezetének összeomlásához. Franz Neumann, aki a bibliai szörnyeteg, Behemót nevét használta metaforaként, ezt az államot „nem-államnak, káoszknak, a törvénytelenység és az anarchia uralmá”-nak nevezte. Magát a náci mozgalmat, a belső elmentmondások e tömegét sem tartotta össze más, mint a karizmatikus vezetőhöz, Hitlerhez fűződő kötelékek. A náci párt képtelen volt a hosszú távú, konstruktív politikára, de negatív dinamizmusával, azzal, hogy Hitler hatalmi bázisát képezte, és „előre megérezte” a Führer akaratát, nagy nyomást gyakorolt az államgépezet szerveire. A központi koordinációtól megfosztott kormányzerveknek még a párt nyomása nélkül is minden gondjuk az volt, hogyan foglalhatnák törvénybe minél gyorsabban azt, amit Hitler szándékainak képzeltek. Mindez ahhoz vezetett, hogy a karizmatikus politika ránehezedett a bürokratikus uralom szerve-

zeteire. Ahogy Hitler egyre szilárdabbnak érezte pozícióját, és egyre jobban bízott tévedhetetlenségében és küldetésstudatában, úgy gyorsította meg saját nem-bürokratikus kormányzási stílusa a központi kormányzat formális struktúráinak összeomlását. A központi kormányzat különböző ügynökségekké bomlott, s ezek mind a karizmatikus ideológia bürokratizálására törekedtek. A polgári kormányzat az egymással versengő vezető szervek káoszává bomlott. Az állam és a jog eszméje maga is a Führer akaratán és utasításain alapult, s ez volt a legélesebb szakítás az alkotmányos *Rechtsstaat* hagyományával, bármennyire is igazságtalannak bizonyult a gyakorlatban ennek az „alkotmányos államnak” a működése. A külsőleg megváltozott állam Hitler idején már nem volt lényegileg azonos a birodalmi állammal. Alapvető, lényegi változást jelzett: a hitleri állam szükségszerű szerkezetét az a növekvő strukturális káosz teremtette meg, amely, Hans Mommsen szavaival élve, a Harmadik Birodalom utolsó éveiben már ámokfutássá fajult.

Végző soron tehát a német történelem folytonosságaiából származó náci állam megsemmisítette ezeket a folytonosságokat. A folytonosság és a törés egyaránt fontos összetevője az 1933-as év korszakos jelentőségű eseményeinek. A rendszer végvonaglásai utolsó csapásaival és az 1945-ös totális vereséggel végleg megsemmisített minden folytonosságot, és ezzel nemcsak a Szövetségi Köztársaságot tette életképesebbé a Weimári Köztársaságnál, de – anélkül, hogy a túlzott derülátás hibájába esnének – jelentős mértékben hozzájárult egy szilárd, liberális demokrácia létrejöttéhez Nyugat-Németországban.